

ארגונים חמושים במזרח התיכון וההגנה על אזרחים

חיפוש אחר קולות מקומיים בעלי השפעה

מאת ג'ו סטורק

מזה שנים רבות מטלטלים את המזרח התיכון סכסוכים מזוינים ואירועי אלימות פוליטית שבמהלכם הפגינו הן ממשלות והן ארגונים חמושים זלזול זדוני בחיי אזרחים. התנהלות כזו במסגרת סכסוך מזוין מהווה הפרה של עקרון היסוד של המשפט ההומניטארי הבינלאומי – חסינותם של האזרחים – עיקרון המחייב כל צד לחימה להבחין בין האוכלוסייה האזרחית לבין מטרות צבאיות, ולכוון התקפות רק נגד אלה האחרונות. כאשר התקפות כאלה מבוצעות שלא במסגרת סכסוך מזוין, הן עשויות לעלות לכדי פשעים נגד האנושות.

רבים מן הארגונים החמושים במזרח התיכון שהפרו עקרון יסוד זה על-ידי הרג מכוון או חסר הבחנה של אזרחים, מגדירים עצמם כארגונים אסלאמיים, וחלקם מצדיקים את החלטתם להשתמש בנשק במונחים הלכותיים מן האסלאם. ארגונים אלה נוטים להיתלות בנימוקים פוליטיים ולעיתים דתיים להצדקת חריגותיהם מן הכלל המקנה לאזרחים חסינות.

קשה להפריז בהערכת השפעתו של הסכסוך הישראלי-פלשתיני על התפתחותן של עמדות המקובלות באזור בנוגע לאלימות פוליטית ולסכסוך מזוין, ובכלל זה הגישות לעניין ההגנה על אזרחים. האופי הבינלאומי של הסכסוך הוא אחת הסיבות המרכזיות לכך שחסידי זכויות האדם כמו-גם ממשלות וארגונים המתנגדים לביקורת בנושא זכויות האדם, בוחנים את השקפותיהם של גורמים חיצוניים, ובייחוד של ארה"ב, בניסיון למצוא ראיות להעדפה של אחד הצדדים ולסטנדרטים כפולים מצד גורמים אלה בכל הנוגע לפיקוח על הפרות של המשפט הבינלאומי ולמחאות בנושא זה.

כדי לקדם את הגנה על האזרחים במזרח התיכון נחוצים קולות בעלי השפעה במדינות שרוב תושביהן מוסלמים באזור זה. קולות כאלה יוכלו לתרום לשיח פתוח בנוגע לסוגיות האמורות, ותוך המחשת האיסור על פגיעה מכוונת באנשים שאינם משתתפים במעשי האיבה, שהנו משותף לכללי המוסר של האסלאם ולמשפט ההומניטארי הבינלאומי. על רקע האמור לעיל, נשאלת השאלה: מהם הסיכויים לאתר קולות כאלה?

הגנה על אזרחים על-פי משפט זכויות האדם והמשפט ההומניטארי

המשפט ההומניטארי הבינלאומי, המכונה גם "דיני המלחמה", אינו עוסק בשאלת חוקיותה או צדקתה של ההחלטה לצאת למלחמה, אלא בשיטות ובאמצעים הננקטים במסגרת פעולות צבאיות וביחס לאנשים שאינם לוחמים (אזרחים, שבויי מלחמה, לוחמים שנפצעו וכד'). אחד המאפיינים החשובים של המשפט ההומניטארי הבינלאומי הוא תחולתו על כל הצדדים לסכסוך מזוין, כלומר הן על מדינות והן על ארגונים חמושים שאינם מדינות. אילו חלו דיני המלחמה רק על צד אחד לסכסוך מזוין, למשל על הצבא התוקף בלבד או רק על מדינות הזוכות להכרה בינלאומית, היה הציות לענף משפטי זה קורס עד מהרה. בדומה לכך, הפרות שמבצעים כוחותיו של צד אחד אינן מתירות ליריב לבצע הפרות ואינן מצדיקות הפרות מצדו.

עקרון חסינות האזרחים אוסר על תקיפה מכוונת של אזרחים, כמו-גם על התקפות הפוגעות באזרחים ללא הבחנה – כלומר התקפות שבהן הצד התוקף אינו מבחין או אינו יכול להבחין בין אזרחים לבין מטרות צבאיות. מדינות וארגונים חמושים שאינם מדינות, המבצעים התקפות כאלה מפרים בכך את המשפט ההומניטארי הבינלאומי. פשעי מלחמה הם הפרות חמורות של המשפט ההומניטארי הבינלאומי שאנשים מבצעים מתוך כוונה פלילית – כלומר, באורח מכוון או

בפזיזות חסרת זהירות. פשעים נגד האנושות הם מעשים פליליים חמורים המבוצעים בעת שלום או במהלך סכסוך מזוין שהנם חלק מהתקפה נרחבת או שיטתית נגד אוכלוסייה אזרחית מסוימת. במזרח התיכון הוביל הזלזול בחסינותם של אזרחים לפשעי מלחמה ולפשעים נגד האנושות שביצעו הן אנשי כוחות מזוינים של מדינות והן ארגוני אופוזיציה חמושים.

גישות לסוגיית הפגיעה באזרחים

דרכן לשלטון של ממשלות מסוימות במזרח התיכון הייתה רצופה מעשי אלימות. מלחמות שחרור כמו זו שניהלה אלג'יריה בשנות החמישים תרמו לעיצובן של תנועות הגרילה שהתפתחו במזרח התיכון, בייחוד בקרב הפלשתינאים.¹ מורשת זו וההרגל לתקוף את היריב ואת אוכלוסייתו ללא מעצורים היו מושרשים בהתנהלותם של גורמים חילוניים לחלוטין שהיו צד לסכסוכים מזוינים שונים. בשנות השמונים והתשעים, עם הופעתן של תנועות פוליטיות חדשות שטענו כי מקור הלגיטימציה שלהן הוא האסלאם, הארגונים החמושים שנוצרו מתוכן – במצרים ובאלג'יריה למשל – אימצו לעצמם עד מהרה טקטיקות משולחות רסן דומות בדרך שבה השתמשו באלימות מזוינת. אלימות זו כוונה תחילה נגד מנגנוני הביטחון של המדינה שבה נאבקו, שהיו על-פי רוב אכזריים ביותר, אולם עד מהרה גם נגד מטרות אזרחיות "רכות". אף שהשיח של ארגונים אלה היה מבוסס לטענתם במידה זו או אחרת על הדוקטרינה הדתית, האלימות שהפעילו נגד אזרחים ונגד אנשים אחרים שאינם לוחמים שיקפה ואף העצימה דפוסי פעולה בלתי חוקיים ורצחניים שאפיינו קודם לכן גורמים חילוניים.

מאז החלו הארגונים האסלאמיסטיים חמאס והג'יהאד האסלאמי לבצע פיגועי התאבדות נגד אזרחים ישראלים בשנים 1995-1996 ועד לאחרונה, החברה במזרח התיכון ופעילים לזכויות האדם באזור זה מיעטו מאוד להתייחס לנושא. בכך, שיקפו תפיסה כללית הרווחת במזרח התיכון, לפיה לא ניתן להימנע מאלימות זו, והיא אף מוצדקת, בשל הפעולות הננקטות במסגרת הכיבוש הישראלי הבלתי-חוקי, פעולות שהקהילה הבינלאומית מוכנה לסבול ובמקרים מסוימים אף תומכת בהן.² מובן שחסידי זכויות האדם לא הביעו תמיכה בפיגועי התאבדות נגד אזרחים, אך הם גם לא מתחו עליהם ביקורת, אם מפני שהיו שותפים לתחושותיהם של מעצבי דעת הקהל במדינות אלה, שהתייחסו לפיגועים בחיוב, אם משום שלא חשו מספיק בטוחים כדי לקרוא תיגר על תחושות אלה.

בסוף שנות התשעים התקיים דיון בנושא זה, ותיעודו ראה אור בתוך חוברת שהפיק מרכז קהיר למחקרים בנושא זכויות האדם תחת הכותרת "פעולות חמאס מנקודת המבט של זכויות האדם".³ בדברי הפתיחה שלו למסמך, ציין מנהל המרכז בהי א-דין חסן כי פיגועי חמאס עוררו מחלוקת ניכרת בחוגי זכויות האדם במצרים ו"בייחוד בתנועה לזכויות האדם בפלשתיין". אף שחלק מהמשתתפים בדיון מתחו ביקורת על הפיגועים, רק בהערותיו של הפרשן הפוליטי מוחמד א-סייד סעיד באה לידי ביטוי מודעות למשפט ההומניטארי הבינלאומי ולעקרון היסוד של כיבוד חסינות האזרחים. אחד מפעילי זכויות האדם המעטים שתועדו במסמך תמך בעמדה שנוכח הכיבוש הבלתי חוקי של ישראל "אין דבר כזה 'אזרח ישראלי'. הפרשן הפוליטי אוסאמה אל-ר'זאלי חרב מתח ביקורת נוקבת על ההתקפות של חמאס אך מנקודת מבט תועלתית בלבד: במילותיו, השאלה האם ההתקפות מפרות את זכויות האדם "אינה מעניינת אותי... האם פעולות אלה קידמו אינטרסים [פלשתיניים]?" כיוון שהן לא מקדמות אותם, "אני אומר שמבלי להתחשב בסוגיית זכויות האדם – פעולות אלה ראויות לגינוי".

בשלהי שנת 2000 קרס המשא ומתן שהתקיים בין הפלשתינאים לבין ישראל, שהיה מוגבל ממילא, ופרצה אינתיפאדת אל-אקצא. בעקבות זאת, בחודש ינואר 2001 החלו חמאס והג'יהאד האסלאמי לבצע פיגועי התאבדות נגד אזרחים בישראל, ובשלהי שנה זו הצטרפו אליהם גם גדודי חללי אל-אקצא המזוהים עם הפתח.⁴ מספרן של ההתקפות ומניין הנפגעים הגיעו לשיא בשנת 2002, אך התקפות כאלה, והרג אזרחים במסגרתן, נמשכו עד תחילת שנת 2007.

רק בסוף שנת 2001 נשמעה בפומבי ביקורת פלשתינית על פיגועי התאבדות המכוונים נגד אזרחים המבקרים טענו כי פעולות אלה אינן יעילות ואף גורמות נזק. באחת ההתייחסויות הפומביות לנושא כתבו שני מרצים מאוניברסיטת ביר זית, רימא חמאמי ומוסא בודיירי, כי הפיגועים היו "מנותקים מהבנה אסטרטגית של תגובת החברה הישראלית לאינתיפאדה ומהדרך שבה היא מבינה אותה ואת ההתנגדות הפלשתינית בכלל".⁵ הביקורת הפלשתינית בנושא זה התגברה באורח ניכר כאשר ראש ממשלת ישראל דאז אריאל שרון הורה לצה"ל לכבוש מחדש את הגדה המערבית, לאחר פיגועי התאבדות שביצע חמאס בנתניה בחגיגת סדר פסח, פיגוע שבו נהרגו 29 ישראלים. ב-19 ביוני 2002, ובמשך כמה ימים לאחר מכן, התפרסמה ביומון "אל-קודס" עצומה שהודפסה על-פני עמוד מלא, ושבה נקראו הארגונים החמושים לחדול מ"התקפות צבאיות נגד

אזרחים בישראל" כיוון שהן מעמיקות את השנאה בין פלשתינאים לישראלים, מחזקות את "אויבי השלום בצד הישראלי" ו"דוחפות את האזור למלחמה קיומית" בין ישראלים לבין פלשתינאים. בתחילה חתמו על העצומה 55 אנשי אקדמיה, סופרים ואנשי ציבור בולטים.⁶

בין החותמים על העצומה היו גם הפעילים לזכויות האדם איאד א-סראג' וחדר שריכאת, אך ארגונים ערביים ופלשתיניים לזכויות האדם שמרו ככלל על שתיקה בנושא זה, עובדה ששיקפה את שיעור המחלוקת ששררה בחוגיהם בנוגע לסוגיה זו. בהקשר זה, הייתה נטייה לערבב בין סוגיית ההתנגדות המזוינת המופעלת נגד מטרות צבאיות לגיטימיות לבין התקפות נגד אזרחים ישראלים, ורבים היו מתוסכלים מכך שתומכיה הבינלאומיים של ישראל נמנעו בעקבות מלחיב את מנהיגי ישראל לתת את הדין על הריגתם של אזרחים פלשתינאים רבים בגדה המערבית וברצועת עזה בידי הצבא הישראלי. ייתכן שהשתיקה שיקפה גם אי-נחת שחשו פעילי זכויות האדם מהיקף התמיכה שזכו לה בחברה הפלשתינית והאליטות הפוליטיות שלה, משום שזו הייתה לא פעם תמיכה מועטת בלבד, וכן את חששם לבחון תמיכה זו באמצעות הצגת עמדות פומביות שיגררו ללא ספק ביקורת מצד ארגונים חמושים ותומכים. פעילי זכויות האדם פאתח עזאם, שבחן את תולדות הארגון הפלשתיני המוביל לזכויות האדם אל-חק, כתב בשנת 2004 כי נפער "פער חמור" בין "פועלו המכובד [של הארגון] בתחום זכויות האדם" כלל לבין "הימנעותו מנקיטת עמדה ברורה בפומבי בנוגע לבעיית ההתקפות המזוינות נגד מטרות אזרחיות בתוך ישראל במהלך שלוש השנים הראשונות של האינתיפאדה הנוכחית".⁷

בחודש נובמבר 2002, כשארגון Human Rights Watch פרסם דו"ח מחקרי שמתח ביקורת נוקבת על פיגועי ההתאבדות הפלשתיניים נגד אזרחים ישראליים, גינו פעילים מסוימים לזכויות האדם באזור את הדו"ח. עם זאת, סימנים שונים הצביעו על כך שעוינות ראשונית זו התמתנה בתקופה שלאחר מכן. זיאד אבו עמר, מחוקק פלשתינאי עצמאי שבסיסו בעזה (ואשר כיהן במשך זמן קצר כשר החוץ בממשלת האחדות של הרשות הפלשתינית) אמר כי הדו"ח "סייע בהגדרת הדין הציבורי, ואפשר לאנשים להתייחס בביקורתיות להתקפות אלה". זאת, אף כי לדעתו הארגונים האחראים להתקפות נותרו "לכודים בעמדות וברטוריקה שלהם מן העבר".⁸ עיתונאים פלשתינאים בגדה המערבית הסכימו ואמרו שהדו"ח "סייע להעלות שאלות בנוגע לפעולות [פיגועי ההתאבדות]".⁹

גם ארגונים ערביים לזכויות האדם החלו לפעול בנושא, תחילה במשותף. "הצהרת רבאט", שפורסמה בחודש דצמבר 2004 לאחר מפגש של ארגוני חברה אזרחית ערביים לא ממשלתיים, מתחה ביקורת על "השתיקה או שיתוף הפעולה של רוב ממשלות ערב עם השיח הדתי המצדיק טרור ועם פתווה (פסק הלכה) המצדיקה אותו שפרסמו משפטנים [אסלאמיים], שחלקם עובדים במוסדות דת הכופים למדינה". ההצהרה יצאה גם נגד "ארגוני טרור בעיראק" ש"פוצצו מוסדות אזרחיים וחטפו והרגו שוטרים וכן אזרחים עיראקים ואחרים". בנוגע לסכסוך הפלשתיני-ישראלי, ההתייחסות המשמעותית ביותר הייתה זו: "הוועידה מגנה פגיעה מכוונת באזרחים והשלטה של טרור על אזרחים משני הצדדים".¹⁰ בשנת 2006 כמה ארגונים לזכויות האדם באזור אכן פרסמו הצהרות פומביות שמתחו ביקורת על התקפות מזוינות נגד אזרחים ישראלים בידי ארגונים חמושים פלשתיניים ולבנוניים. בחודש יולי פרסם ארגון אל-חק פנייה לציבור שבה נאמר כי לארגונים החמושים "אסור להשתמש בהדדיות כהצדקה משפטית" להפרות של המשפט ההומניטארי.¹¹

עמיתיי מארגון Human Rights Watch ואני ביקרנו בשנים האחרונות במדינות ערביות שונות ונפגשנו עם פעילי החברה האזרחית, עורכי עיתונים ומנהיגי דת כדי לדון בהתקפות נגד אזרחים באשר הן פגיעות חמורות בזכויות האדם וכהפרות של המשפט ההומניטארי.¹² ארגון Human Rights Watch שאף לפעול באמצעות מה שאנחנו מכנים "יזמת ההגנה על אזרחים" כדי לקדם מעורבות של פעילים ומעצבי דעת קהל ברחבי האזור בנוגע לסוגיית ההתקפות המכוונות נגד אזרחים, ולעודד אותם לבקר בפומבי התקפות כאלה כאשר הן מתרחשות. זאת, אפילו במקרים שבהם מבצעהן פועלים למען מטרה הזוכה לתמיכה ציבורית נרחבת, כמו הפסקת הכיבוש הצבאי הישראלי בגדה המערבית וברצועת עזה. ניסיון העבר שלנו בחקירת אלימות כזו ובדיווח עליה בשטחים הפלשתיניים הכבושים, בעיראק ובמצרים, מלמד כי מעורבות רבה יותר של פעילים ותומכים מקומיים של זכויות האדם בסוגיות אלה חיונית לכל מאמץ לשכנע את המפרים להפסיק לבצע התקפות כאלה.¹³ מעמדותיהם של הגורמים שנפגשנו עמם עולה תמונה מורכבת של מצב דעת הקהל בקרב האליטות בנוגע להגנה על אזרחים.

ראשית, כמעט כל בני שיחנו הדגישו את הצורך להביא בחשבון את ההקשר של הכיבוש הצבאי בכל הנוגע להרג בישראל ובעיראק. עבור חלקם, הקשר זה היה חזות הכול: הפסיקו את הכיבוש

והאלימות תיפסק. "הפסיקו את האי-צדק שגורם לי להתייחס בסובלנות [להתקפות על אזרחים ישראלים]", כך ניסח את הדברים פקיד בכיר לשעבר בממשל הירדני. מנהיג באגף הרפורמיסטי של תנועת הפתח בגדה המערבית אמר: "אנחנו נלחמים בכיבוש שמפר את החוק [ההומניטארי הבינלאומי] כל יום". אולם, המשפט ההומניטארי הבינלאומי מחייב את כל הצדדים לסכסוך מזוין לכבד את חסינות האזרחים, ובכלל זה במסגרת ההתנגדות לכיבוש צבאי.¹⁴

שנית, כמעט כל הגורמים שנפגשנו עמם הדגישו את ההבחנה בין ההתקפות על אזרחים בעיראק, שאותן הם גינו, לבין התקפות של פלשתינאים נגד אזרחים ישראלים. "הגיננו להתקפות העיראקיות הוא ברור, אף אחד לא מצדיק אותן", אמר עורך דין אסלאמיסט ופעיל לזכויות האדם שבסיסו בדובאי, "אבל פלשתינאים נמצאת מחוץ לתחום של הביקורת הזאת". ייתכן שיותר מכול חזר על עצמו בדיונים אלה הרעיון שלפיו הסכסוך הפלשתיני-ישראלי הוא "ייחודי": עבור אנשים המסכימים עם עקרון היסוד הקובע שאזרחים צריכים להיות חסינים מהתקפה, פלשתינאים הם חסינים מצד אחד, לבין חילונים ואנשי שמאל מנגד. התפיסה שלפיה פלשתינאים מקרה יוצא דופן באה לידי ביטוי בדרכים שונות. אחת מהן היא הטענה כי החברה הישראלית היא כה מיליטריסטית עד אשר "אין בה אזרחים כלל". דרך נוספת היא הטענה כי חוסר השוויון בין הנשק העומד לרשות ישראל לבין זה העומד לרשות הארגונים הפלשתיניים החמושים מעניק לאלה אחרונים מרחב תמרון המתיר להם להשתמש בכל אמצעי העומד לרשותם. אף לא אחד מהנימוקים האלה מצדיק פגיעה מכוונת באזרחים.¹⁵

הפלשתינאים עצמם הם שגילו, אולי לא במפתיע, את הנכונות הרבה ביותר לבקר התקפות פלשתיניות נגד אזרחים ישראלים. נראה כי לעיתונאים ולסופרים בגדה המערבית לא הייתה כל בעיה לקבל את התפיסה שלפיה התקפות מכוונות נגד אזרחים אינן מוצדקות בכל נסיבות שהן. גורמים אלה גילו עניין בהשתתפות במסע הסברה ציבורי לקידום המודעות לעיקרון ההומניטארי זה, לתולדותיו ולמשמעותו בהקשר הפלשתיני – אף שהם בהחלט לא הציעו ליזום פעולה כזו. כמה מהם דיברו על "תרבות של פחד" מפני הסתבכות עם הארגונים החמושים ועם תומכיהם.

פגיעות זו בולטת אף יותר מכך במדינות סמוכות, שבהן הסולידריות עם הפלשתינאים הפכה למעין דוקטרינה, ובייחוד במצרים ובירדן. פעיל פוליטי מצרי בעל רקע אסלאמיסטי שביטא גישה חיובית לסוגיות של זכויות האדם אמר כי הוא מגנה התקפות פלשתיניות נגד אזרחים אבל "אני לא יכול לשכנע אינטלקטואלים אחרים להצטרף אליי, ובציבור הרחב זה אפילו יותר קשה. אנחנו זקוקים לפתרון שיבוא בחבילה אחת. בסביבה שלנו ניתן בקלות לבודד אותי או אנשים אחרים ולהגדיר אותנו כבוגדים או סוכנים. אנחנו צריכים לשים דגש על הפרות שמבצע הגורם החזק יותר".¹⁶

רבים מאלה ששוחחנו עמם אף סברו כי לארגונים מערביים לזכויות האדם יש סטנדרטים כפולים בנושאים מסוימים. לדבריהם, ארגון Human Rights Watch אכן מתח ביקורת ברורה על הפרות ישראליות, אך לדעתם השפה שהוא נוקט בעניין זה נוטה להיות מרוסנת יותר מזו שבה הוא משתמש ביחס להפרות פלשתיניות. אחד הפעילים המצריים אמר: "אנחנו לא מרגישים שיש צדק בדרך שבה ארגונים בינלאומיים לזכויות האדם רואים את הסכסוך באזור שלנו".¹⁷

האתגר הקשה ביותר בכל הנוגע למאמצים לקדם ביקורת פומבית על התקפות פלשתיניות נגד אזרחים ישראלים היה לטענת רבים מבני שיחנו הפטור-מעונש שישראל נהנית ממנו על אף ההפרות הנרחבות בהרבה (ולתפיסתם גם החמורות בהרבה) של המשפט ההומניטארי הבינלאומי שהיא מבצעת. זאת, לצד העובדה שהמדינות המצהירות על נאמנותן לזכויות האדם נמנעות מלחייב את ישראל – או, במקרה של עיראק, את ארה"ב – לתת עליהן את הדין. השורה התחתונה בדברי אנשים אלה הייתה "תראו לי שלמשפט ההומניטארי הבינלאומי יש משמעות". במילותיו של דובר חמאס בגדה המערבית, "אנו נפעל [על-פי המשפט ההומניטארי הבינלאומי] אם יהיו לנו ערובות" לכך שישראל תעשה כך גם היא. נכון לעכשיו, לדבריו, ישראל אינה מותירה לפלשתינאים אפשרויות רבות.¹⁸

לאחרונה, התמקדה תשומת לב בינלאומית רבה בדו"ח ועדת האו"ם לבדיקת העובדות בנוגע לעימות ברצועת עזה ("דו"ח גולדסטון"). ממצאי הדו"ח נגעו להפרות קשות של דיני המלחמה שבוצעו בידי ישראל ובידי ארגונים פלשתיניים חמושים, ומחבריו קראו להפנות את הנושא לטיפול מנגנוני הצדק הבינלאומיים אם הצדדים המערבים לא יפתחו בחקירות מהימנות משלהם. בכך הושם דגש חסר תקדים על החשיבות של מתן דין וחשבון על פשעי מלחמה ועל פשעים נגד האנושות. הרבה תלוי בשאלה האם ובאיזו מידה הקהילה הבינלאומית תנצל הזדמנות

זו כדי לקדם את כיבוד עקרונות המשפט ההומניטארי הבינלאומי בכך שתטפל במרכיב החשוב של מתן דין וחשבון. כפי שנראה להלן, האיסור שמטילים דיני המלחמה על פגיעה באזרחים הוא מוחלט, ואינו תלוי בציותו של היריב לדינים אלה.¹⁹

ארגונים לזכויות האדם באזור מציגים טיעון אחד נוסף להצדקת שתיקתם בנושא זה. לדבריהם, הם מתמקדים בהפרות המבוצעות בידי ממשלותיהם שלהם, אשר יקפצו על כל ההזדמנות לערער את האמון בארגונים אלה. ממשלות אלה ומקורביהן שולטים בכלי התקשורת. לו הייתה הליגה התוניסאית לזכויות האדם למשל מגנה ארגונים חמושים על התקפות נגד אזרחים ישראלים, הייתה התקשורת הנשלטת בידי ממשלת תוניסיה מתארת את פעילות הליגה כהוכחה לאגינדה ה"ציונית" או לפחות הפרו-מערבית שלה ולבגידתה בעניין הפלשתיני. לו הייתה התקשורת התוניסאית חופשית, היו ארגונים כמו הליגה יכולים להתגונן, אבל היא אינה כזאת. במצב זה, ארגונים אלה מגוננים על מהימנותם ונזהרים שמעמדם הפוליטי לא ייפגע כדי שיוכלו להמשיך לחקור את ההפרות שממשלותיהם שלהם מבצעות. לדידם, הסיכון שבפרסום הצהרות המבקרות את חמאס או ארגונים פלשתיניים אחרים הוא גדול מדי.

פגישותינו כללו גם שיחות עם ארגונים המבצעים הפרות. חברים בארגונים שביצעו התקפות נגד אזרחים ישראלים הכירו את עקרונות היסוד של המשפט ההומניטארי הבינלאומי וטענו כי אינם חולקים עליהם. מפעם לפעם ניסו גורמים אלה להצדיק את הנזק שנגרם לאזרחים בטענה שהוא בלתי נמנע, וזאת במונחים שאינם שונים באופן ניכר מרעיון "הנזק הנלווה" הקיים במשפט ההומניטארי הבינלאומי. אך בפועל, לארגונים אלה יש מחלוקת רצינית עם העקרונות הללו, בייחוד בכל הנוגע לעקרון אי-ההדדיות, שלפיו הפרות המבוצעות בידי צד אחד לסכסוך אינן מקנות היתר לביצוע הפרות בידי הצד השני או מצדיקות הפרות כאלה. הארגונים מכירים את האיסור על ביצוע התקפות חסרות הבחנה ועל כיוון התקפות על אזרחים, אך הם הבהירו כי הם מוכנים לחוס על חי אזרחים רק ככל שיריבתם, כלומר ישראל, תעשה זאת גם היא. בתחילת חודש יולי 2006 אמר לנו מנהיג בחיזבאללה כי "תקיפה מכוונת של אזרחים היא בלתי קבילה לחלוטין". עם זאת, באותה שיחה עצמה הכיר דובר זה בכך שחיזבאללה אכן ביצע התקפות כאלה, כמעשי תגמול על התקפות ישראליות שבהן נהרגו אזרחים לבנונים. בשיחה אתנו הוא שאל "איך אתה יכול להגיב להתקפות ישראליות על האזרחים שלך? אתה צריך להעניש [אותם]".²⁰ עם זאת, דבריו בנוגע לעיראק לא השתמעו לשתי פנים: "מה שאנחנו מחשיבים להתנגדות שם מכוון רק נגד כובשים צבאיים... אלה שמתקיפים אזרחים הם טרוריסטים". שבוע לאחר ראיון זה פרצה המלחמה בלבנון, וישראל וחיזבאללה תקפו זו את זו בהתקפות חסרות הבחנה שבהן נהרגו ונפצעו אזרחים בצד השני.

כמה ממנהיגי חמאס טענו באורח בוטה הרבה יותר כי במסגרת מעשי תגמול מותר לכוון התקפות על אזרחי היריב. לפי המשפט ההומניטארי הבינלאומי, מעשה תגמול לוחמני הוא פעולה בלתי חוקית כשלעצמה, המותרת בנסיבות יוצאות דופן כאמצעי אכיפה נגד פעולות בלתי חוקיות שננקטו על-ידי היריב. מדינות מגנות מעשי תגמול נגד אזרחים, וגיננו זה הנו נרחב ואולי אף חובק עולם. על-פי המשפט ההומניטארי הבינלאומי המנהגי, מעשי תגמול לעולם אינם מותרים בסכסוכים מזוינים שאינם בינלאומיים, כלומר בעימותים שאינם בין מדינות.²¹

אסמאעיל אבו שניב אמר לארגון Human Rights Watch כי "זאת לא תקיפה של אזרחים. זו אמירה שאם תקוף את שלי אתקוף את שלך". בהמשך דבריו אמר אבו שניב כי "אם אתם מבקשים מאתנו לציית [למשפט ההומניטארי הבינלאומי], זה לא קשה. תורת האסלאם תומכת באמנות גינבה. הן מקובלות. ככל שזה נוגע לצד השני, אם הם לא מציינים, אנחנו לא יכולים להיות מחויבים להם, אלא במידה שבה אנחנו יכולים להשיג משהו".²² בביירות, ארגון Human Rights Watch נפגש גם עם אוסאמה חמדאן המייצג את חמאס בלבנון. דבריו המחישו כי מדיניות פעולות התגמול משתלבת בנטייה למחוק, ככל שזה נוגע לישראל, את ההבחנות המבצעיות בין אזרחים ללוחמים: "ישראל היא מדינה דמוקרטית ולחץ עממי בנושא הזה יכול היה לשנות את המדיניות, אבל האזרחים האלה תומכים בהתקפות [צה"ל] על האזרחים שלנו".²³ לא זו בלבד שמדובר בהצדקת התקפות על אזרחים, שהמשפט ההומניטארי הבינלאומי אוסר עליהן בתכלית האיסור, אלא שזהו גם מרשם לענישה קולקטיבית, שגם היא מוגדרת כהפרה חמורה של דיני המלחמה.

המוטיבציה האסלאמית בין מיתוס למציאות

רק מעטים מהאנשים שנועדנו עמם כדי לשוחח על נושאים אלה – ובהם אסלאמיסטים וחכמי דת אסלאמיים או נציגים של קבוצות אסלאמיסטיות שכיוונו התקפות על אזרחים – טענו כי חוקי האסלאם שונים בתכלית מהמשפט ההומניטארי הבינלאומי בכל הנוגע לאיסור על תקיפת

אזרחים. הערה טיפוסית בהקשר זה הושמעה על-ידי אחד ממנהיגי תנועת האחים המוסלמים שאמר כי "פשע אחד אינו מצדיק פשע אחר". לדבריו, "מסיטים את המוסלמים מהאסלאם, גם מדיני המלחמה".²⁴

אין בכך כדי לומר כי הדת, ההיסטוריה הדתית והסמלים הדתיים אינם ממלאים כל תפקיד בחיזוק גישות המזלזלות בעקרונות ההומניטאריים. ההסתמכות על הדוקטרינה הדתית היא כלי חשוב בגיוס הלוחמים (או "השהידים") וברתימתם למשימות של תקיפת אזרחים. עם זאת, מצאנו כי הגורמים שעמם נגשנו – ובכלל זה הפעילים האסלאמיסטיים ומנהיגי הדת – לא ניסו כמעט להצדיק את הפרת עקרון חסינות האזרחים בטענה שחוקי האסלאם מתירים התקפות כאלה או שאינם אוסרים עליהן. בחקירה שעסקה בירי רקטות על-ידי חיזבאללה לאזורים אזרחיים בשטח ישראל, ארגון Human Rights Watch לא מצא ולו מקרה אחד שבו מנהיגי חיזבאללה הצדיקו את ההתקפות בטיעונים דתיים.²⁵ בה בעת, באווירה של התחזקות האסלאמיזם, היתר שמעניקה סמכות אסלאמית הוא גורם חשוב. לכן, ראש הזרוע הפוליטית של חמאס ח'אלד משעל טען כי "פעולות הקרבה [הן] אחת מני צורות רבות של התנגדות, וכי זוהי צורת ההתנגדות הנעלה והאצילית ביותר והיעילה מביניהן. מרבית חכמי הדת בעמי האסלאם שלנו פסקו כי הדבר מותר, וכי זוהי אכן אחת מהדרכים הטובות ביותר לגייהאד ולהתנגדות".²⁶ מצפייה בהודעות המצולמות בווידיאו שאנשים המבצעים פיגועי התאבדות משאירים אחריהם בדרך כלל, כמו-גם מהודעות אחרות, ניתן להסיק כי הכשר אסלאמי זה הוא גורם משמעותי בגיוס ומניע מרכזי למעשיהם.

תפקידן של הדוקטרינה האסלאמית והאידיאולוגיה האסלאמיסטית בולט הרבה יותר בקטגוריה העיקרית הנוספת של תנועות שבחרו להשתמש בנשק ובאלימות נגד אנשים מן השורה, כמו-גם נגד נציגי המדינה, דהיינו תנועות פוליטיות ששמו להן למטרה להפיל ממשלה קיימת שטוענת בעצמה ללגיטימיות אסלאמית, או לשנות ממשלה זו באופן קיצוני. דוגמה לכך ניתן לראות בתנועות "אל-גמאעה אל-אסלאמייה" ו"הגייהאד האסלאמי" במצרים של שנות השמונים והתשעים, שהושפעו מכתבי סייד קוטב, ובתנועת הגייהאד "סלפיה" בערב הסעודית, שהונהגה בידי יוצאי המערכה נגד ברית המועצות באפגניסטן בשנות השמונים.²⁷

התקוממויות כאלה מעלות סוגיות חשובות הנוגעות ללגיטימיות: ממשלים מוסלמיים, בדומה לאחרים, אינם רואים בעין יפה התקוממויות מזוינות וגורמים העלולים לתפוס את השלטון שלא כדון, והתנגדות זו למרידה מגולמת בהתנגדות ל"פְּתָנָה", או אי-סדר. במונחים אסלאמיים, חיוני לתנועת מרי או התקוממות לטעון באופן מהימן כי הממשלה הנוגעת בדבר, על-פי דפוסי פעולתה, איננה, ובגרסאות מסוימות מעולם לא הייתה, באמת ובתמים אסלאמית או שאיננה אסלאמית דיה, או שהיא בגדה באסלאם באורח קשה. בעיני המורדים, ממשלות כאלה שוב אינן מוסלמיות ויש להיאבק בהן כפי שנלחמים בחילונים ובכופרים – "פּוֹפְּאָר" בערבית. עניין זה יכול להיות מובן מאליו כאשר מפלגת השלטון הנה זרה ולא-מוסלמית. בכל הנוגע לממשלות ערביות קיימות, מורדים ומתקוממים מצדיקים במונחים אסלאמיים את השימוש שהם עושים באלימות בהצהירם כי מנהיגי המדינה הנוגעת בדבר והתומכים במנהיגים אלה אינם אלא "פּוֹפְּאָר".

אף כי ממשלת מצרים דיכאה ללא רחם את ההתקוממות האסלאמיסטית בשנות התשעים, אחד הגורמים לתבוסת המתקוממים (גורם שלתפיסתם של פרשנים מצריים רבים חשוב לא פחות מהדיכוי הממשלתי) היה הבידוד הפוליטי שתנועת "אל-גמאעה אל-אסלאמייה" הביאה על עצמה בשיטת ההתקפות שלה שבמסגרתה נהרגו אזרחים ללא הבחנה בהתקפות שרבות מהן כוונו נגד תעשיית התיירות שהייתה מקור הכנסה חשוב לאזרחים רבים וכן לממשלה. לאחר תבוסה זו, רבים מבין מנהיגי "אל-גמאעה אל-אסלאמייה" זנחו את השימוש באלימות. עם זאת, לדידו של יו רוברטס, שחיבר סדרה יוצאת דופן בבהירותה של מאמרי פרשנות על האסלאמיזם בן זמננו עבור "קבוצת המשבר הבינלאומית", הספר "ויתורים" מאת כרם זוהדי ואחרים, שבו כפרו המחברים בשימוש שהארגון עשה קודם לכן באלימות, "הותיר ללא מענה את השאלה הקריטית, האם האסלאם הקיצוני במצרים באמת ובתמים השלים עם פשיטת הרגל של אסטרטגיית הגייהאד שלו ויישב את החשבון האינטלקטואלי שלו עם החשיבה שהעניקה מלכתחילה השראה לאסטרטגיה זו".²⁸ בתגובה לתבוסת ההתקוממות במצרים, הגייהאד האסלאמי עבר לפעול בזירה הבינלאומית, ובסוף שנות התשעים חבר לאל-קאעידה. רק בסוף שנת 2007 פרסם אחד ממיסדי הארגון ומראשי האידיאולוגים שלו, סייד אימאם א-שריף, מסמך דומה של "פירוש מחדש" למושג הגייהאד, שבו שלל במפורש את הוקעתם וגינויים של אנשים כ"פּוֹפְּאָר" כדי להצדיק פגיעה בהם, וכן שלל את הריגתם של לא-מוסלמים בארצות האסלאם או של מוסלמים מזרמים אחרים דוגמת השיעים.²⁹

פגיעה מכוונת באזרחים על-ידי ארגונים אסלאמיסטיים ממושגים הפכה לשנויה במחלוקת באופן מיוחד בין אנשי המיליציה האסלאמיסטיים עצמם סביב מרחף הדמים שהתחולל בעיראק בשנים שלאחר פלישת ארה"ב למדינה. חלקם, בעלי עבר מובהק של פעילות מיליציה, גינו התקפות כאלה בלשון שאינה משתמעת לשתי פנים. האידאולוג האסלאמיסטי הפלשתינאי-ירדני אבו מוחמד אל-מקדסי הוקיע אמנם ללא כל הסתייגות ממשלות שאינן מכוונות שלטון המבוסס על השריעה (דיני האסלאם), הגדירן כ"כופארים", וקבע כי הדמוקרטיה שקולה להמרת דתו של אדם, כלומר למעשה כפירה.³⁰ עם זאת, בשנת 2005 הוא מתח ביקורת על עמיתו לשעבר אבו מוסעב א-זרקאווי על סדרת ההתקפות האכזריות שלו על אזרחים ביישובים השיעיים בעיראק. בחודש יולי 2005 אמר אל-מקדסי בראיון לרשת אל-ג'זירה: "הפרויקט שלי הוא לא לפוצץ פאב, הפרויקט שלי הוא לא לפוצץ בית קולנוע", ובהמשך הראיון אמר:

הפרויקט שלי הוא להחזיר לאומה האסלאמית את תהילתה ולהקים את המדינה האסלאמית שתשמש מקלט לכל מוסלמי, וזה פרויקט גדול ומפואר שלא מיושם באמצעות פעולות נקמניות ... ממתי אנחנו מדברים על הרג נשים וילדים? ממתי אנחנו מדברים על הרג שיעים מן השורה?"³¹

במובנים מסוימים, הניסיון העיראקי, הכולל ריבוי שחקנים ומשטר אימה המופעל נגד אזרחים לעתים רק על יסוד היותם סונים או שיעים, חוזר על מעשי טבח האזרחים שאפיינו את מלחמת האזרחים באלג'יר באמצע שנות התשעים. עם מנהיגי הכוחות המורדים נמנו בשני המקרים ערבים יוצאי המלחמה באפגניסטן שבין השאר היו נחושים לכפות את מה שהם תפסו כדרכי התנהלות אסלאמיות "נכונות".

נראה כי פעילות המורדים החמושים בערב הסעודית היא מקרה של אלימות פוליטית אסלאמיסטית ששורשיה הישירים נעוצים ללא ספק בדוקטרינה ובאידיאולוגיה הדתית. במידה מסוימת, עניין זה משקף ככל הנראה את ההגמוניה המוחלטת כמעט של השיח הדתי בדיונים המתקיימים בערב הסעודית על נושאים פוליטיים וחברתיים, בגיבוי חופש הפעולה שמנהיגי סעודיה העניקו לאידיאולוגים אסלאמיים לצד ההשתקה השיטתית שהם אוכפים על מתנגדי משטר בעלי השקפה ליברלית. רבים מהנוקטים באלימות פוליטית בערב הסעודית הם יורשיהם הפוליטיים והאידיאולוגיים של אלה שערב הסעודית עודדה אותם ואפשרה להם (בתמיכה מוגזמת מווינגטון) להילחם בממשלה הקודמת באפגניסטן שזכתה לתמיכה סובייטית. נראה כי ההשראה לשינוי המיקוד שלהם לערב הסעודית ולנוכחות המערבית בה מקורה בדוקטרינה הדתית. חוברת של נאסר אל-פהד שכותרתה "לחשוף את חילול הקודש של המסייעים לאמריקנים" מספקת אולי את ההסבר התמציתי ביותר לטעמים לשימוש המורדים באלימות, המופנית לא רק נגד אמריקנים ומערביים אחרים בממלכה אלא גם נגד הרשות הפוליטית המקומית (הזוכה לאישור מנהיגי הדת). לדברי החוקר הסעודי מדי'אווי א-רשיד, החוברת של אל-פהד מתארת "נרטיב שנועד להכשיר את האלימות" ואשר מפרש את הקוראן ואת החדית' (דבריו של הנביא מוחמד) באמצעות "קודים דתיים, משמעויות דתיות, פוליטיקה דתית ופואטיקה דתית משלו".³²

לארגון Human Rights Watch הייתה הזדמנות לשוחח על נושאים אלה עם מורדים סעודים במהלך ביקור שערכו נציגיו במדינה בחודש דצמבר 2006.³³ נראה היה כי יש הסכמה מלאה על שתי נקודות. ראשית, התמיכה הציבורית בארגוני אופוזיציה אלימים, או למצער היעדר הרצון לגנות אלימות כזו, מקורם בראש ובראשונה בקשרים ההדוקים בין ממשלת סעודיה לבין ארצות הברית, כאשר הממשלה מקיימת יחסים אלה תוך כדי התעלמות ממה שהציבור תופס כמדיניות הבלתי קבילה של ווינגטון בעיראק ולסכסוך הישראלי-פלשתיני. שנית, לטענתם, הממשלה הסעודית חייבת לשים קץ לדיכוי השיטתי של זכויות האזרח ושל זכויות פוליטיות יסודיות, ובייחוד של חופש הביטוי, כדי לאפשר ערעור לא אלים על הסטאטוס קוו. ככל שהשקפות אלה הן מייצגות, הרי שמקור התמיכה הקיימת להתקפות החמושות על אזרחים – נרחבת ככל שתהיה – נעוץ בפוליטיקה ולא בדת. אף כי לא היה על כך קונצנזוס, רבים הסכימו על נקודה שלישית המדגישה מימד דתי לאלימות: משפחת המלוכה הסעודית מקבלת ממסד דתי שחוסר סובלנותו כלפי מי שאינו מוסלמי וכלפי מוסלמים שאינם נשמעים לפרשנות הוהאבית הרשמית לאסלאם תורם גם הוא לתמיכה בתקיפת זרים; וכל תהליך של הפיכת המשטר הפוליטי לחופשי ידרוש גם ביצוע רפורמה דתית.

כפי שצוין, הגורמים שנפגשו עמם הסכימו במידה רבה כי "מאחורי האלימות נמצאים דיכוי, אי-צדק וכיבוש", והתייחסו בכך למצב בעולם הערבי. בכל הנוגע לערב הסעודית עצמה הם הדגישו את "היעדר המסגרת [לפעילותה של] חברה אזרחית" ואת "היעדר כל מערכת משפט עצמאית",

במילותיו של מתרוכ אל-פאלח, מרצה למדע המדינה באוניברסיטת המלך סעוד, שנכלא בגין פעילותו הרפורמיסטית ונאסר עליו גם כעת לעזוב את גבולות המדינה. לדבריו ולדברי אחרים, המדינה התייחסה בעוינות לביקורת שהם משמיעים ללא שימוש באלימות בה במידה שהיא מתייחסת בעוינות לארגונים אלימים. עבדאללה אל-חאמד, מרצה לשעבר לספרות ופעיל רפורמיסט, התייחס בדבריו לתקופות מאסר שהושתו עליו, על אל-פאלח ועל פעיל נוסף, במילים אלה: "תקופת מאסר של תשע שנים כי הצענו חוקה!"³⁴ לדבריו, "התומכים באלימות מצביעים על כך וטוענים כלפינו, תראו מה אתם מצליחים להשיג עם המחאות הלא-אלימות שלכם".

ומה הלאה?

מושג ה"ג'יהאד", או המאבק, הוא מרכיב בלתי-נפרד מהדוקטרינה ומהמסורת האסלאמיות, אך נוסף על כך שהוא מקפל בחובו משמעויות רבות ומגוונות למאבק, הוא כפוף באופן מהותי לחוקים, בייחוד בכל הנוגע לחימה ולשימוש בכוח.³⁵ החוקים עצם כמובן, שנויים במחלוקת לא רק במונחים של הבנות חוקיות או משפטיות, אלא גם של ציוויים מוסריים. אחת השאלות המונחות על כף המאזניים כעת היא למי יש סמכות להתבטא בנוגע לעקרונות הליבה של המסורת האסלאמית, בתקופה שבה עצם הסמכות שנויה במחלוקת ומפוצלת.

חשוב לזהות קולות בעלי השפעה, אך כיוון שבכל מקרה סביר שיערערו על קולות אלה, חשוב יותר שמעצבי דעת קהל במדינות במזרח התיכון שיש בהן רוב מוסלמי ידונו בנושאים אלה בדרכים המשלבות בין היסודות המשותפים למוסר האסלאמי ולעקרונות המשפט ההומניטארי הבינלאומי. ביסוד שתי המערכות מונחת ההבנה שבמסגרת לחימה חלות מגבלות על האמצעים והשיטות שהצדדים הלוחמים רשאים להשתמש בהם.³⁶ המגבלות שמציבה המסורת האסלאמית כוללות איסור על בגידה והטלת מום, ומצינויות קטגוריות של אנשי אויב הזוכים לחסינות מפני התקפה, כולל ילדים, עבדים, נשים וכן חולים ועיוורים.³⁷ עניין זה מחייב הקדשת תשומת לב גם לתחומים השנויים במחלוקת, אך זאת במטרה לבנות מסגרת רחבה ומקיפה שתאפשר לזהות את הדרכים היעילות ביותר להבטיח את כיבודם של העקרונות המשותפים. עקרונות המשפט ההומניטארי אינם נוגעים לשאלה האם מדינה או ארגונים שאינם מדינות צריכים להשתמש בנשק במסגרת מאבק מסוים אם לאו, אלא לדרך שבה ראוי שישתמשו בכוחם במסגרת ניהולו של עימות מסוים. במונחים אסלאמיים, השאלה אינה אם הג'יהאד הוא בגדר המותר, החובה או האסור (אף כי אלה בהחלט שאלות חשובות שיש לחוקי האסלאם, ובאופן כללי יותר גם לכללי המשפט הבינלאומי, מה לומר עליהן), אלא כיצד על מאבק זה להתנהל מרגע שהוא הופך למאבק חמוש.

ארגונים המכוונים התקפות על אזרחים או פוגעים בהם ללא הבחנה – הן ארגונים דתיים באופיים והן ארגונים פוליטיים – מצדיקים לעתים מזומנות התקפות אלה כמעשי תגמול על התקפות שמבצע היריב הפוגעות באזרחיהם. הצדקה זו אינה מותרת על-פי המשפט ההומניטארי הבינלאומי, אך גם אינה גחמה ייחודית למוסלמים. טיעון מעשי התגמול, אף כי הנו בלתי קביל, מצביע על מרכיב שחסידי המשפט ההומניטארי הבינלאומי חייבים כיום לתת לו מענה בכל מאמץ לגרוף תמיכה למאמצי ההסברה שלהם בקרב חברות מוסלמיות. מרכיב זה הוא היעדרו הברור של רצון פוליטי ברמה הבינלאומית להתמודד עם מעשי הרג כאלה המבוצעים על-ידי כל הצדדים, כולל מדינות חזקות. מנקודת המבט של ארגונים אלה, המשפט ההומניטארי הבינלאומי הוא משטר משפטי המעניק עדיפות למדינות: מדינות יכולות להרשות לעצמן להשתמש בנשק מדויק ולהצטייר כמכבדות את המשפט ההומניטארי הבינלאומי אפילו כאשר בהתקפותיהן נהרגים אזרחים רבים, ולארגוני מורדים לעומת זאת יש לעתים קרובות גישה רק לכלי נשק גסים ולא מדויקים (מדינות מצדן טוענות כי המשפט ההומניטארי הבינלאומי נותן עדיפות דווקא לארגוני מורדים כי הוא מקל על לוחמיהם להיטמע באוכלוסייה האזרחית באופן המגדיל את מספר הנפגעים מקרב האזרחים שהאצבע המאשימה על הפגיעה בהם מופנית לכוחות החמושים של המדינה). בהקשר זה לא ניתן להפריז בחשיבות של הסכסוך הישראלי-פלשתיני, ושל האהדה העמוקה והנרחבת שמרבית המוסלמים ביניהם חשים כלפי המטרות הפלשתיניות והעוולות מהן סובלים הפלשתינאים.

עניין זה – ולא חוסר ההתאמה היסודית שיש כביכול בין עקרונות המשפט ההומניטארי לבין המוסר האסלאמי וחוקי האסלאם – הוא מכשול משמעותי הפוגע ביצירת מסה קריטית יעילה ובת קיימא של דעת קהל ושל אנשים שיהיו מוכנים לצאת בגלוי נגד התקפות כאלה המבוצעות על-ידי ארגונים שהם אוהדים את מטרותיהם. בכל הנוגע להפרות החמורות ביותר של המשפט ההומניטארי הבינלאומי, כמו למשל פגיעה מכוונת באזרחים, האיסורים אינם תלויים בהתנהגות החדית של היריב. עם זאת, כאשר אין כל השלכות להפרות קשות שביצע היריב החזק יותר, קשה

יותר לשכנע אחרים כי לטובתם של כל הצדדים יש לקיים ולכבד את המשפט ההומניטארי הבינלאומי.

בתהליך קידום כיבודם של עקרונות היסוד של המשפט ההומניטארי הבינלאומי ומנגנוני מתן דין וחשבון יעילים בחברות ערביות, נודע ללא כל ספק תפקיד לאנשים המסוגלים להציג בבהירות את העקרונות הללו בלשון שתשכנע מוסלמים אחרים, ובכלל זה אסלאמיסטים ולאומנים המשתמשים בראש ובראשונה במימרות אסלאמיות ובציטוטים מהמקורות האסלאמיים. בפרט, יש צורך באנשים הזוכים לאמון ושאינם רק גורמים ברשויות הדת המדברים בשם הממשלה, בייחוד אם ציורתה של ממשלה זו לעקרונות אלה מוטל בספק.

מאמצי ארגון Human Rights Watch לקדם שיח זה באזור באמצעות "יזמת ההגנה האזרחית" שלו זכו לתהודה בקרב פעילים למען זכויות האדם ופעילים אחרים של החברה האזרחית באזור, ושוב אין זה יוצא דופן להיתקל בטורים ובמאמרי מערכת בכלי התקשורת הערביים המותחים ביקורת על תקיפה מכוונת של אזרחים על-ידי ארגונים חמושים במרחב הערבי או בהקשרים מוסלמיים אחרים. גיוס מחויבות נרחבת יותר לעקרון הליבה של חסינות האזרחים בקרב מעצבי דעת קהל, שלא לדבר על הרחבת התמיכה בקרב החברה, היא עניין שיחייב יזמות נוספות של פעילים אזוריים ובינלאומיים. לכן חשוב ביותר שמנהיגים פוליטיים ודתיים וכלי תקשורת שהשפעתם רבה, כמו-גם פעילים למען זכויות האדם ופעילים אחרים בתנועות חברתיות, יתבטאו בגלוי ובנחרצות נגד מעשי זוועה כאלה, גם ובייחוד כאשר הם מבוצעים בידי ממשלה הפועלת בשם או בידי תנועה שבדרך כלל הם תומכים בעקרונותיה.

ג'ו סטורק הוא סגן מנהל חטיבת המזרח התיכון וצפון אפריקה בארגון Human Rights Watch.

¹ על המקרה של הפלשתינאים ראו: Yezid Sayigh, *Armed Struggle and the Search for State* (Oxford: Oxford University Press, 1997); on atrocities by all parties in the Algerian war of independence, see Alistair Horne, *A Savage War of Peace: Algeria 1954-1962* (New York: Viking Press, 1977)

² המונח "אסלאמיסטי" ישמש במאמר זה כדי להתייחס לאנשים או לארגונים בעלי מעורבות פוליטית המבטאים ומקדמים מדיניות ותכניות פוליטיות העולות לתפיסתם בקנה אחד עם מסורת האסלאם ועם תורתו ואשר מקדמות את מה שהם תופסים כאינטרסים של האסלאם. קיימים ארגונים ומגמות אסלאמיסטיים רבים השותפים לנטיות אלה, אף שתפיסתם לגבי המסורת, תורת הדת והאינטרסים עשויה להיות שונה במידה ניכרת. מאמר זה עוסק בעיקר בתת-הקבוצה של הארגונים האסלאמיסטיים המשתמשת באלימות מזוינת או מקדמת את השימוש בה.

³ *The Peace Process: Implications for Democracy and Human Rights* Ibn Rushd Booklets Series, 3 (1997), pp. 75 - 128.

⁴ ביקורו המתגרה של אריאל שרון במתחם מסגד אל-אקצא שבמזרח ירושלים ב-29 בספטמבר 2000 ויחסם של כוחות הביטחון הישראליים לפלשתינאים שהפגינו נגד הביקור הובילו להתנגשויות מתמשכות בין כוחות ישראלים לבין פלשתינאים חמושים, שנודעו עם הזמן כאינתיפאדת אל-אקצא. לפרטים על פיגועי התאבדות פלשתיניים עד לסוף שנת 2002 ולניתוח של התקפות אלה מנקודת המבט של זכויות האדם, ראו: *Erased*, Human Rights Watch

⁵ Cited in Lori Allen, "Palestinians Debate 'Polite' Resistance to Occupation," in Joel Beinin and Rebecca Stein, *The Struggle for Sovereignty: Palestine and Israel 2003-2005* (Stanford: Stanford University Press, 2006), p. 289.

⁶ שם, ע' 301-302.

⁷ "Al-Haq in 2004: A Twenty-five Year Retrospective," in *Waiting for Justice: Al-Haq Annual Report 2004* (Ramallah, 2005), pp. 12-13. Azzam worked with Al-Haq from 1987 to 1995.

⁸ ראיון שערך ארגון Human Rights Watch עם זיאד אבו עמר, וושינגטון הבירה, יוני 2006.

⁹ דיון שערך ארגון Human Rights Watch עם עיתונאים פלשתינאים ברמאללה, אוגוסט 2005.

¹⁰ "הצהרת רבאט: לקראת שותפות שווה למען הדמוקרטיה, זכויות האדם, שלום הוגן ופיתוח כלכלי וחברתי",

הצהרת ארגוני החברה הלא ממשלתיים והפעילים לפרוור למען העתיד [מפגש פסגה של ה-G-8 ושרי חוץ ערביים], 9-8 בדצמבר 2004. אספת הארגונים הלא ממשלתיים התקיימה בחסות הרשת האירופית – ים תיכונית לזכויות האדם, הארגון המרוקני לזכויות האדם, מרכז קהיר למחקרים בנושא זכויות האדם והפדרציה הבינלאומית לזכויות האדם.

¹¹ "Al-Haq's Appeal to Palestinian Political Parties and Armed Factions," Al-Haq Press Release (REF: 21

Human Rights Watch, 21.2006E, 3 July 2006). שנה קודם לכן, בחודש אוגוסט 2005, אמרו פעילים באל-חק לארגון

Watch כי הארגון הכין טיוטה של נקודות לדיון לצורך מפגש שנועד להתקיים בבירות בחסות ארגון אמנסטי אינטרנשיונל בנושא ארגונים חמושים. עם זאת, הארגון החליט לאחר מכן שלא להשתתף במפגש לפני שיקבל לכך הסכמה מלאה של צוות הארגון והנהלתו. "אנחנו צריכים להפגין אומץ, אבל זה קשה", אמר אחד האנשים, שציין כי רבים מהחותרים על העצמות הפומביות "הוטרדו בידי הקהילה".

¹² מפגשים אלה התקיימו בקהיר, ברמאללה, בבית לחם, בעמאן, ברבאט, בתוניס, בכווית, בדובאי, בריאד, בבירות ובבחרין.

¹³ בנוגע להתקפות פלשתיניות, ר' Human Rights Watch, *Erased in a Moment*,

<http://www.hrw.org/legacy/reports/2002/isrl-pa/>; on Iraqi attacks, see *A Face and a Name: Civilian Victims of Insurgent Groups in Iraq*, vol. 17, no. 9(E), October 2005,

<http://www.hrw.org/en/reports/2005/10/02/face-and-name-0>; on Egypt see *Egypt: Mass Arrests and Torture in Sinai*, vol. 17, no. 3(E), February 2005, <http://www.hrw.org/en/reports/2005/02/21/egypt-mass-arrests-and-torture-sinai-0>.

¹⁴ למשל, הפרוטוקול הראשון משנת 1977 הנספח לאמנות ג'נבה (הפרוטוקול הראשון), האוסר על התקפות נגד אזרחים, חל במפורש על "סכסוכים מזוינים שבהם לוחמים עמים נגד שליטה קולוניאלית וכיבוש זר ונגד משטרים גזעניים, תוך מימוש זכותם להגדרה עצמית..." הפרוטוקול הראשון, סעיף 41(4).

¹⁵ על-פי המשפט ההומניטארי הבינלאומי, כל מי שאינו לוחם הוא אזרח, ואזרחים מאבדים את חסינותם מהתקפה רק כשהם משתתפים באופן ישיר בפעולות האיבה ורק למשך פרק הזמן שבו הם עושים כן. כמו כן, על-פי המשפט ההומניטארי הבינלאומי, חיילי מילואים נחשבים לאזרחים כאשר אינם כפופים לפיקוד המשמעותי של הכוחות המזוינים. רוב המלחמות נערכות בין כוחות שעומדים לרשותם אמצעים לא שווים, ועילה כזו לחריגה מהמשפט ההומניטארי הבינלאומי תרוקן לחלוטין מתוכן את עקרון חסינות האזרחים.

¹⁶ ראיון שערך ארגון Human Rights Watch, קהיר, 9 באפריל 2006.

¹⁷ הדברים נאמרו באירוע שולחן עגול שארגנו ביחד ארגון Human Rights Watch ומרכז קהיר למחקרים בנושא זכויות האדם ואשר התקיים בקהיר, 26 ביוני 2005.

¹⁸ ראיון שערך ארגון Human Rights Watch, רמאללה, אוגוסט 2005.

¹⁹ ר' למשל סעיף 6(51) לפרוטוקול הראשון, הקובע כי "התקפות נגד האוכלוסייה האזרחית או אזרחים על דרך של מעשי תגמול אסורות".

²⁰ ראיון שערך ארגון Human Rights Watch, בירות, 1 ביולי 2006.

²¹ International Committee of the Red Cross (ICRC), *Customary International Humanitarian Law*, pp. 513-29.

²² Human Rights Watch, *Erased in a Moment*, <http://www.hrw.org/legacy/reports/2002/isrl-pa/>, p. 5

²³ ראיון שערך ארגון Human Rights Watch, בירות, 2 ביולי 2006.

²⁴ ראיון שערך ארגון Human Rights Watch, קהיר, 9 באפריל 2006.

- 25 Human Rights Watch, אורחים על הכוונת: התקפות הרקטות של חיזבאללה על ישראל במלחמת 2006, כרך 19, מסי' 3(E), אוגוסט 2007. ראו: <http://hrw.org/reports/2007/ipto0807>.
- 26 Cited in Mohamed M. Hafez, "Rationality, Culture, and Structure in the Making of Suicide Bombers: A Preliminary Theoretical Synthesis and Illustrative Case Study," *Studies in Conflict & Terrorism* 29, pp. 165-185.
- 27 פעילי האחים המוסלמים במצרים סייד קוטב ריצה עשר שנות מאסר בגין מעורבותו כביכול בניסיון הפיכה נגד הנשיא גמאל עבד א-נאסר, ועונה במהלך מאסרו. קוטב, ששוחרר בשנת 1964, נכלא שוב בשנת 1965 בגין מזימה נוספת שבה היה מעורב על-פי החשד, והוצא להורג בתלייה בחודש אוגוסט 1966. לדברי מאליס רותיוון, ספרו של קוטב "ציוני דרך" (מעאלים פי א-טריק) "מבטא יותר מכל טקסט אחר הן את הזעם והן את האנרגיה המהפכנית שבבסיס התנועה האסלאמיסטית". Malise Ruthven, *A Fury for God* (London: Granta Books, 2002), p.85.
- 28 Hugh Roberts, "Islam in North Africa II: Egypt's Opportunity," *International Crisis Group Middle East and North Africa Briefing*, April 20, 2004, p. 9.
- 29 סייד אימאם א-שריף, הידוע גם בכינויו ד"ר פדל, הוא מחברו של "עקרונות יסוד לביצוע הכנות לגיהאד" (אל-עומדה פי אַעְדָאד אל-עודה). הפירוש מחדש ראה אור בחודש נובמבר 2007 ביומון המצרי "אל-מסרי אל-יום" כסדרה של מאמרים שפורסמו תחת הכותרת "הנמקת הגיהאד במצרים ובעולם". See Jaïlan Halawi, "Bidding Violence Farewell," *Al-Ahram Weekly*, November 22-28, 2007, and Marc Lynch's commentary in his Abu Aardvark blog of November 27, 2007, available at <http://abuaardvark.typepad.com/abuaardvark/2007/11/dr-fadls-review.html>.
- 30 Nibras Kazimi, "A Virulent Ideology in Mutation: Zarqawi Upstages Maqdisi," in Hillel Fradkin, et al., eds., *Current Trends in Islamist Ideology* (Washington: The Hudson Institute, 2005), also available at http://www.futureofmuslimworld.com/research/pubID.24/pub_detail.asp. (accessed March 22, 2007).
- 31 הראיון, שנערך ב-5 ביולי 2005, מצוטט בתוך Kazimi (שם). אל-מקדסי, שנכלא בשלהי שנות התשעים ביחד עם א-זרקאוו, נעצר שוב בשנת 2000 בגין חשדות הנוגעים לפעילות טרור, אך שוחרר לאחר שב-28 בדצמבר 2004 בית דין ירדני לביטחון המדינה זיכה אותו מההאשמות. הוא נעצר פעם נוספת יום לאחר שידור הראיון ברשת אל-ג'זירה, ככל הנראה כיוון שלא גינה את א-זרקאווי בחריפות רבה יותר. המקרה של אל-מקדסי הוא אחד מהמקרים הנידונים בדו"ח: Human Rights Watch, *Suspicious Sweeps: The General Intelligence Department and Jordan's Rule of Law Problem* (New York, September 2006), available at <http://hrw.org/reports/2006/jordan0906>.
- 32 Madawi al-Rasheed, *Contesting the Saudi State: Islamic Voices from a New Generation* (Cambridge, UK: Cambridge University Press, 2007), pp. 135-36.
- 33 Joe Stork, "Violence and Political Change in Saudi Arabia," *ISIM Review* 19, Spring 2007, pp. 54-55, http://www.isim.nl/files/Review_19/Review_19-54.pdf.
- 34 בחודש מארס 2004 נעצרו אל-פאלח, אל-חאמד והסופר עלי א-דומייני לאחר שסירבו לחתום על התחייבות לחדול מכל ביקורת ציבורית על הממשלה. בחודש מאי 2005, לאחר משפט לא הוגן, גזר עליהם בית דין שש, שבע ותשע שנות מאסר בהתאמה. בחודש אוגוסט 2005 חנן אותם המלך עבדאללה, אך עדיין נאסר עליהם לצאת את גבולות המדינה ולהיות בקשר עם כלי התקשורת הסעודיים.
- 35 לניתוח מאיר עיניים של התפתחות מושג הגיהאד במאות השנים הראשונות לאסלאם, ראו: Roy Parviz Mottahedeh and Ridwan al-Sayyid, "The Idea of the *Jihad* in Islam before the Crusades," in Angeliki E. Laiou and Roy Parviz Mottahedeh, *The Crusades from the Perspective of Byzantium and the Muslim World* (Washington, D.C.: Dumbarton Oaks Research Library and Collection, 2001), available at www.doaks.org/etexts.html.
- 36 סוהייל האשמי, המציין כי "עיניי יוס אין בְּלוּ" (צדק בתוך המלחמה) זוכים לתשומת לב מועטה בלבד" בשיח המוסלמי בן זמננו העוסק במלחמה, מזכיר את הציווי המופיע בקוראן "לא לעבור את הגבול" במהלך הלחימה "למען אללה, ומונה הגבלות המבוססות על הסונה (אורחות החיים) של הנביא מוחמד ושל החילופים שהמשיכו את דרכו כמנהיגי הקהילה המוסלמית. ראו: Sohail H. Hashmi, ed., *Islamic Political Ethics: Civil Society, Pluralism, and Conflict* (Princeton: Princeton University Press, 2002).

John Kelsay, *Arguing the Just War in Islam* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 2007), ³⁷
especially chapter 3: "Politics, Ethics, and War in Premodern Islam." There
פשוט שהנביא מוחמד הגדיר נשים, ילדים ואחרים כקבוצות מוגנות, אלא שאנשים אלה נמנים כיוון שככלל הם 'אינם
נלחמים' (ע' 114).